

LANSTYÁK István

A magyar–magyar diglosszia néhány kérdéséről¹

1.

A nagy karriert befutott *diglosszia* műszót Ferguson 1959-ben² a standardizáltságnak olyan sajátos válfajára alkalmazza, amelyben „*egy nyelv két változata egymás mellett létezik az egész közösséget átfogóan, és mindkettő meghatározott, külön funkciót tölt be.*” (Ferguson 1975: 291–292.)

Ferguson a diglossziának következő ismertetőjegyeit sorolja föl: 1. *szigorú funkcióelkülönülés* az illető nyelv ún. E (emelkedett) és K (közön-séges) változata között; 2. az E nagy *presztízse*; 3. tekintélyes E nyelvű *irodalmi örökség*; 4. az E-nek az iskolában, a K-nak anyanyelvként való elsajátítása; 5. az E *nagyfokú standardizáltsága és kodifikáltsága*, a K standardizáltságának eltérő mértéke, kodifikálás hiánya; 6. a diglosszia *stabilitása*, hosszú ideig való fennmaradása; 7. a nyelvrendszerek közötti jelentős *nyelvtani különbségek*; a K rendszere gyakran egyszerűbb az E-énél; 8. *szókincsbeli* eltérések; vannak fogalmak, amelyekre más-más szó van az E-ben és a K-ban; 9. *fonológiai* eltérések (296–310). További ismertetőjegye a diglossziának, amelyet a szerző más helyen is említ, 10. az *egész közösségre* való kiterjedtsége. 11. Végül – már a 7–9. kritériumból következően is – fontos jellemzője a fergusonai diglossziának, hogy az E és K *ugyanannak a nyelvnek két változata*, és nem két önálló (rokon

¹ Ez a tanulmány a *Mercurius Csoport* munkaterve alapján folyó kutatásokra épül.

² A szövegben az 1975-ben megjelent magyar fordításra hivatkozom. [A kötet adatait lásd hátul a bibliográfiában – *A szerkesztők.*]

vagy nem rokon) nyelv (291). A szerző továbbá megállapítja, hogy diglossziahelyzet általában akkor jön létre, ha az illető nyelvközösségnek *régi időkre visszamenő tekintélyes irodalma van, s az írástudás a régi időkben egy szűk elitre korlátozódott* (313). A diglossziahelyzet feloldására való törekvés olyankor jelentkezhethet, amikor a közoktatás terjedésével nehézségekbe ütközik az E elsajátít(tat)ása, ugyanakkor hiányos ismerete (vagy nem ismerete) megnehezíti a kommunikációt. Más esetekben előfordul, hogy az E nem fejezi ki kellően a beszélőközösség nemzeti azonosságát. A diglosszia vagy úgy szűnik meg, hogy a két kód valamelyike a másik helyébe lép, vagy pedig egy köztes, kevert kód alakul ki (313–314).

2.

Magyarországon a magyar nyelv viszonylatában *nem beszélhetünk fergusoni diglossziáról*. A meglévő területi és társadalmi változatok egymáshoz való viszonya nem felel meg a diglossziával szemben támasztott követelményeknek (vö. Bartha 1991). Amint egy másik munkámban (Lanstyák 1993c) kifejtettem,³ *standard–nyelvjárások* kettőssége által meghatározott helyzetre (SD) alig egy-két jegye érvényes a fergusoni diglossziának; a *(nemzeti) standard és a lazán értelmezett szubstandard* együttélése folytán létrejövő helyzetnek (SS) jóval több vonása emlékeztet a klasszikus diglossziáéra, ám a *nyelvi különbségek csekély volta, az egyes kódok autonómiájának hiánya* miatt ezt a helyzetet nem célszerű diglossziának tekinteni.

Több joggal beszélhetünk fergusoni értelemben vett diglossziáról Magyarországon határain túl, a *kárpát-medencei őshonos magyar kisebbségek* esetében: a nemzeti standard és az illető országban használt kontaktusváltozat(ok) által meghatározott nyelvi helyzetben (SK) a fergusoni diglossziának azok a tulajdonságai is erőteljesebben érvényesülnek, amelyek az anyaországban nem vagy csak kisebb mértékben; tulajdon-

³ Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani *Kontra Miklósnak*, aki USA-beli tartózkodása idején ellátott az addig csak hivatkozásokból ismert, Szlovákiában és Magyarországon hozzáférhetetlen szakirodalommal; ezzel lehetővé tette, hogy a diglossziahelyzetnek számos válfajával megismerkedhessem, s ezeknek tanulságait e két munkámban felhasználhassam. A Magyarországon is hozzáférhető irodalomért *Tolcsvai Nagy Gábort* illeti köszönet.

képpen azt mondhatjuk, hogy a *kárpát-medencei kisebbségi magyarság E és K kódjainak viszonyára a fergusoni diglossziának minden tulajdonsága jellemző*, bár a jegyek egy része kevésbé markánsan érvényesül, mint a „valódi” diglossziában.⁴

Az egyetemes magyar standardnak mint E-nek, valamint a helyi kontaktusváltozatoknak mint K-knak az együttélését nemcsak azért célszerű diglossziának tekinteni, mert a *fergusoni diglosszia fogalmi apparátusa alkalmasnak látszik ennek a nyelvi helyzetnek a leírására*, hanem azért is, mert ha céltudatos nyelvi tervezéssel sikerülne ezt a helyzetet megszilárdítani, a két szemben álló kódot – amennyire szükséges – szétválasztani egymástól, *hosszabb távon sem kellene tartani az egyetemes magyar nyelv felbomlásától, különféle állami változatainak⁵ önálló nyelvekre szakadásától*, mivel a helyi K-knak a fejlődése, a magyarországi nyelvváltozatoktól való törvényszerű eltávolodása nem vagy csak alig érintené a fölé helyezett E kódot, amely továbbra is viszonylag egységes nyelvváltozatoként szolgálná nemzeti szinten a magyar beszélők kommunikációs igényeit, s jelképezné a kárpát-medencei (és azon túli) nemzetrészek nyelvi és nemzeti összetartozását. A kétféle kód fejlődésének viszonylagos függetlenségét az a tény teszi lehetővé, hogy *diglossziában a K-t anyanyelvként, az E-t viszont az iskolában sajátítják el a beszélők*. Mivel tehát az E-t nem adják át a szülők anyanyelvként gyermekeiknek, nincs is lehetőség az E különfejlődésére, hiszen az iskolában a diákok egymást követő nemzedékei újra és újra a mindenkori magyar kodifikációnak megfelelő változatot tanulják meg.

A Rabin (1981:22) által mind az egy-, mind a kétnyelvű klasszikus diglossziára alkalmazott *diglossziás szövetség (diglossic federation)* műszót kölcsönözve azt mondhatjuk, hogy a Magyarország határain kívül a különféle országokban beszélt magyar nyelvek mint K kódok diglossziás szövetséget alkotnak, mivel valamennyiük fölött ott áll fölé helyezett változatként az egyetemes magyar standard mint E változat. A magyar–magyar diglosszia a maga kiterjedt formájában leginkább a kárpát-medencei tömbmagyarságra jellemző; a szórványban élőkre kisebb mértékben, illetve másképpen, mivel ez utóbbi csoportoknál E funkcióban a legtöbb szintéren az illető ország többségi nyelve használatos, nincs

⁴ Egyébként a diglosszia Ferguson által összegyűjtött jellemzői még a szerző példanyelveiben sem érvényesülnek egyforma mértékben.

⁵ Az *állami változatok* fogalmára lásd Pete (1988). Lásd még a 21. jegyzetet.

anyanyelvű iskolarendszer, amely lehetővé tenné az E elsajátítását, nincsenek olyan helyzetek (vagy csak nagyon kevés van), amelyekben az E-t gyakorolni lehetne. Éppen ezért észrevételeinket a *kárpát-medencei kisebbségi magyarságra* korlátozzuk, ezen belül pedig mindenekelőtt a nagyobb tömbökben élőkre gondolunk: a felvidéki, vagyis szlovákiai (FM), a kárpátaljai (KM), az erdélyi (EM) és a vajdasági magyarokra (VM).

3.

Ahhoz, hogy világosabban lássuk a kárpát-medencei magyar kisebbségek nyelvi helyzetének diglossziazjellegét, érdemes megvizsgálni, mi az, amiben ez megegyezik a magyarországi SS-sel, vagyis a standard–szubstandard együttélésével jellemezhető nyelvi helyzettel, s mi az, amiben különbözik tőle.

Mit értünk *SS-en* a trianoni határokon belül és kívül? Magyarországi viszonylatban éppúgy, mint kisebbségiben, alapvetően olyan nyelvi *kontinuumra* kell gondolnunk, amelynek egyik végén az *E* áll, a *standard*, a másik végén pedig a *K*, a „szubstandard”.⁶ Az egyes kódok, illetve a közbülső változatok használata alapvetően a *beszédhelyzeteknek* és a beszélők *műveltségének* (s részben más társadalmi jellemzőiknek) a függvénye, mégpedig oly módon, hogy az egyik vagy a másik kód *kiválasztásában* inkább csak a *beszédhelyzet* játszik szerepet (ennek viszonylag szigorú szabályai vannak, lásd a 3.1. alatt), a beszélők *műveltségének* az illető *E* vagy *K* konkrét megvalósulására, *nyelvi jellegére* van hatása (lásd a 3.2. alatt).

3.1.

Az *E* és *K* funkciók mind az anyaországban, mind azon kívül eléggé határozottan elkülönülnek egymástól. Az *E*, a magyar standard az *írásbeliség* és a *választékos, formális szóbeliség* nyelve; a *K* kód a *mindennapi,*

⁶ Szubstandardnak tekintünk *ebben a vonatkozásban* minden olyan, többnyire beszélt nyelvváltozatot, amely *informális helyzetben* jön létre. Mint *K*-val mindenekelőtt az országosan elterjedt, lazább beszélt nyelvvel kell számolnunk, vagyis a standard informális változatával, mégpedig a beszélők iskolázottságától függetlenül. Továbbá ide kell vennünk – funkcionális alapon – a földrajzilag tagolt szubstandard változatokat, vagyis a nyelvjáráásokat is. A két kód jellemzésekor azonban – Fergusonhoz hasonlóan – a nyelvjárásokra nem vagyunk tekintettel.

kötetlen szóbeliségé, s bizonyos elemei a kötetlen írásbeliségben (például magánlevelek, üzenetek, bevásárlási cédulák, falfirkák) is megjelenhetnek. Mindkét helyzetben érvényes, hogy az E-t a maga „tisztaságában” nem használják a mindennapi társalgás eszközeként, ám a kisebbségeknél mindez még feltűnőbb, mivel az általuk beszélt kontaktusváltozat mint K jobban különbözik az E-től, mint az anyaországi „szimpla” szubstandard K ugyanattól az E változattól.

3.2.

Ám minden funkcionális elkülönülés ellenére az E és a K viszonyára – az anyaországban jobban, mint kisebbségi helyzetben – az *autonómia hiánya* a jellemző. Az autonómia elvét két vonalon is megsérti az E és a K: a) ugyanazok a beszélők sem csak vagy az E-t, vagy a K-t használhatják, hanem *átmeneti alakulatokat* is; b) az egyes társadalmi rétegek, műveltségi csoportok, korosztályok által használt E és K eleve *nem azonos*. A műveltebbek K-ja más, mint a kevésbé művelteké; nyelvileg közelebb áll az E-hez (kevesebb benne a szubstandard elem, s azok közül is bizonyos jelenségek, a legmegbélyegzettebbek, rendszerint hiányoznak). Ugyanakkor a kevésbé művelt beszélők formálisabb beszédhelyzetekben használt E-je is tartalmazhat szubstandard elemeket. Amikor a két kód autonómiájának hiányáról beszélünk, nem szabad szem előtt tévesztenünk azt a tényt, hogy e tekintetben a ferguson-i diglossziától való eltérés nem abszolút, hanem csak fokozati, hiszen a görög, az arab, a haiti kreol és más diglossziás nyelvek beszélőinek nyelvhasználatában is keverednek a két kód elemei. Az E-nek a K-ra gyakorolt hatása már csak az E kód nagyobb presztízse miatt is érthető; a K-nak az E-re gyakorolt hatását pedig az E kód anyanyelvi beszélőinek a hiányával magyarázhatjuk (vö. Wexler 1971:343) – „a beszélő olyan mértékben otthonos a K nyelvben, amelyet majdnem sohasem ér el az E-ben (Ferguson 1975:301) –, így az E kód „tisztaságát” nem védi anyanyelvi érzék. Ezenkívül a beszédhelyzetek sem csak formálisak vagy informálisak lehetnek, hanem a két szélső pólus között számtalan ponton elhelyezkedhetnek, s ennek megfelelően az alkalmazott nyelvváltozat is lehet az E és K között ilyen vagy olyan átmeneti alakulat. Ezt a tényt Ferguson nem hangsúlyozza kellően, noha a köztes formák létezésének tényét tudomásul veszi. Még ha a diglosszia „klasszikus”, Ferguson által vizsgált példáit nézzük is, akkor is látjuk, hogy a leírás *viszonylag jól körülhatárolható köztes változatokat is kénytelen megkülönböztetni* (az arabra lásd Mitchell 1986:11–13; a haiti kreolra Valdman 1988:73; a görögre Browning 1982:59–60).

Ha a kisebbségi közösségek esetében csupán a *Magyarországon is meglévő szubstandard jelenségekre gondolunk* (tehát eltekintünk a kontaktusjelenségektől), a helyzetet hasonlóan találjuk, mint az anyaországban, sőt a két változat még nagyobb mértékben keveredhet. Ennek az az oka, hogy a standardnak mint E-nek kisebbségi körülmények között kisebb az érvényesülési lehetősége, mivel az bizonyos funkciókban kénytelen az illető ország hivatalos nyelvével osztozni (vö. Deme 1970:76, 101; 1974:196). A formalitás-familiaritás, „magas”-”alacsony”, írott-beszélt, szentség-világiasság, udvariasság-közvetlenség, tradícionálizmus-moder-nizmus stb. szembenállások tehát a határ egyik oldalán sem valósulnak meg egy-egy konkrét, jól körülhatárolható nyelvváltozatban. Nem lévén autonóm E és K kódok, az olyan oppozíciók, mint például (én) *tudnék* : (én) *tudnák*, *látja* : *lássá* (kij. m.), *házban* : *házba* (inessivus), *iszom* : *iszok*, *megcsinálja-e* : *meg-e csinálja*, *szokott járni* : *szok járni* stb. az E-t a K-val összekötő kontinuumnak különböző pontjain helyezkednek el: míg például a *lássá* nagyon erősen megbélyegzett, s használata még informális helyzetekben is műveletlenségnek számít, addig a *tudnák* megjelenése valamivel kevésbé feltűnő, hasonlóképp a *meg-e csinálja*-féle szórendé azokon a területeken, amelyeken a nyelvjárások ezt a formát használják; a *házba* viszont a műveltek informális nyelvhasználatában is általános.⁷ Hasonló a helyzet a *szókincsbeli* különbségekkel (*burgonya* : *krumpli*, *éléskamra* : *spájz*, *csatlakozóaljzat* : *konnektor*, *magnetofon* : *magnó*, *kerékpár* : *bicikli*, *trolibusz* : *trolis* stb.). Például a *burgonya* csak az étlapon, szakács-és más szakkönyvekben fordul elő, a mindennapi beszédben nem; a *kerékpár* vagy a *trolibusz* viszont minden további nélkül használható a beszélt nyelvben is. Továbbá nem csupán ilyen kettős szembenállásokról van szó, hanem más-más stílusértékű tagokból álló szinonimasorokról: *kerékpár* : *bicikli* : *bicaj* : *bringa*. Ugyanez vonatkozik a *hangtani*, illetve ezen belül megterheltségi különbségekre is. Más-más mértékben szubstandard a *[fija]* és a *[teja]*, *[szivem]* és *[szivdobogás]* stb.

Ami viszont a *kontaktusjelenségeket* illeti, ezeknek legfeltűnőbb rétege *egyértelműen a szubstandardba* tartozik: leginkább a kölcsönszavak, de

⁷ A helyzet egyébként még ennél is összetettebb, mivel ugyanannak a jelenségnek a különböző szavakban való megvalósulása sem helyezkedik el az E és K közötti kontinuumnak ugyanazon a pontján. Például az *elkésem* : *elkések* szembenállása nem azonos értékű az *emlékszem* : *emlékszek* szembenállással; a négy alak a skálán négy különböző helyen áll: a legformálisabb az *elkésem*, kevésbé formális s az élőbeszédben is gyakori az *emlékszem*, ennek megfelelően az *elkések* „kevésbé szubstandard”, mint az *emlékszek*.

nagyrészt a jelentéskölcsönzések, tükörszavak, vonzatkölcsönzések stb. is. Ha ezek mégis megjelennek az E-ben, akkor ott hibának számítanak. A kivételek száma elenyésző: ilyen például az *alapiskola* 'általános iskola', *községi v. városi hivatal* 'polgármesteri hivatal' (vö. Jakab 1976:15,170–171; Mayer 1989:152). A kontaktusjelenségeknek szinte kizárólag a szubstandardba való tartozása kétségtelenül *növeli a két kód elkülönültségének mértékét, erősíti az egyes kódoknak, különösen az E kódnak az autonómiáját.*⁸

A fergusoni diglosszia mintanyelveitől eltérően a két kód közötti *nyelvrendszerbeli különbségek nem igazán jelentősek*, de kisebbségi helyzetben kétségtelenül számottevőbbek, mint az anyaországban. Az sem különösképpen jellemző egyik helyen sem, hogy a K rendszere egyszerűbb volna, de ez nem is elhatároló jegye a diglossziának, hiszen a fergusoni diglosszia esetei között sem érvényes mindegyikre.⁹ Amint

⁸ Itt kell megemlíteni, hogy az E-nek nagyobb az autonómiája, mint a K-nak, mindekelőtt a *szókincs* vonatkozásában. Míg ugyanis a K sajátos szavai elvben nem jelenhetnek meg az E-ben, addig az E szavainak nagy része tökéletesen helyénvaló (sőt az igazán helyénvalónak tartott) a K-ban. Kivételt mindenekelőtt az olyan lexikai egységek képeznek, amelyek a magyarországi valóságot, intézményeket asszociálják, például SZOT, SZTK, *tűzép, ofotért, közért*, de azért akadnak más jellegűek is, például *rendelőintézet, tömbház, úttörő* stb. (vö. Szabó Mihály 1989:283). Ennek a helyzetnek legalábbis egyik oka az, hogy a magyar nyelvűvelés mind az anyaországban, mind a kisebbségek esetében csak elméletben volt tekintettel a stílusrétegekre, s a standard használatát tartotta helyénvalónak mindenfajta beszédhelyzetben, illetve nyelvváltozatban (Tolcsvai Nagy 1989b:97–98; Kontra 1992b:3, 1992d; Lanstyák 1993b:1/67–68; vö. még Tolcsvai Nagy 1991a:169).

⁹ Hogy Ferguson példanyelvei közül épp a svájci németre érvényes ez a legkevésbé, nem meglepő, hiszen a nyelvi érintkezés gyakran jár az érintett nyelvi rendszerek bizonyos értelemben vett egyszerűsödésével. Mivel az arab, a görög, a haiti kreol K kódjai nyilvánvalóan fiatalabbak E kódjaiknál, s ráadásul intenzív nyelvi érintkezések nyomait is őrzik (tehát az E kódoknál nagyobb mértékben kontaktusváltozatok), érthető, hogy rendszerük – a fenti értelemben – egyszerűsödött. A svájci német esetében viszont nyilvánvalóan egészen más a helyzet, hiszen K-ként itt lényegében hagyományos (különösen a déli területeken meglehetősen archaikus) nyelvjárások szerepelnek, ugyanakkor a standard német a keverék jellegű, a szélsőségek között kompromisszumot jelentő keleti középnémet nyelvjárásokra épül (vö. Hutterer 1986:278), s mint önálló nyelvváltozat fiatalabb a nyelvjárásoknál. Érdemes még itt megemlíteni a perzsa nyelvet, amely a klasszikus diglossziának sajátos példája, ám ennek K-ja sem egyszerűbb nyelvtanilag, mint az E kódok, hanem több tekintetben inkább bonyolultabb (Jeremiás 1984:77, 87–88). Ennek az az oka, hogy a K változat nyelviileg a klasszikus perzsa 12. századi kialakulását megelőző időszak nyelvére vezethető vissza (77, 78), tehát nagyon is archaikus, s ennél fogva kevésbé kontaktusváltozat, mint a klasszikus vagy a formális perzsa.

főntebb kiderült, az E és K közötti különbségek kisebbségi helyzetben jelenleg kétfélek: *a)* a beszélt nyelvre az *anyaországban is jellemző* jelenségek, az ún. „vulgarizmusok” vagy „nyelvhelyességi hibák”, valamint nyelvjárásiasságok (ezek általában erőteljesebben érvényesülnek, mint az anyaországban); *b)* *kontaktusjelenségek*. Ez utóbbiaknak van egy régebbi, Trianon előtti rétegük is, melynek jelenségei ma mint nyelvjárási sajátosságok befolyásolják a K fejlődését¹⁰ (*a nyelvjárások kontaktusjelenségeire* lásd Lanstyák 1993d:72; vö. Novák 1940:7; Vő 1975:153; Nagy 1980:68; Penavin 1986:58). Az *a)* pont alatti beszélt nyelvi jelenségek (anyaországi formájukban) nyilván a jövőben is hatást fognak gyakorolni a kodifikációra, s így a kisebbségi K-nak az E-től való eltávolodását ebben a vonatkozásban csökkentik. Ami a *b)* pont alatti jelenségeket illeti, az utódállamokbeli magyar nyelvi különfejlődés mértéke a többségi nyelvek szerepétől függ: attól, milyen színtereken, milyen beszédhelyzetekben fog érvényesülni ezek E, illetve K jellegű változata.

Ami a *szókincset* illeti, ennek túlnyomó része – a Ferguson által ismertetett diglossiahelyzetekhez hasonlóan – közös. Az *anyaországi* helyzetre is jellemző, hogy az E és a K a mindennapi élet fogalmainak egy részét más-más szóval nevezi meg; ezeknek egy része nem mutat területi tagoltságot (lásd az olyan szópárokat, mint a fenti *burgonya* : *krumpli*, *éléskamra* : *spájz*, *magnetofon* : *magnó* stb.), más részük viszont nyelvjárási, illetve regionális köznyelvi eredetű (például *kukorica* : *tengeri*, *egres* : *pöszméte*, *szederfa* : *eperfa* stb.). – Ezt a két típust természetesen *kisebbségi* helyzetben is megtaláljuk: az első nem okoz nyelvi elkülönülést, a másik viszont igen, hiszen a helyi nyelvjárásokból olyan szavak is bekerülhetnek a regionális standard jellegű K-ba, amelyek Magyarországon vagy egyáltalán nem ismeretesek, vagy csak szűkebb körben (például FM *mellőz* 'előz', KM *paszuly* 'bab', székely *murok* 'sárgarépa', VM *szárma* 'töltött káposzta'). A fenti két szócsoport mellett az anyaországon kívül egy harmadik is jelentkezik, a *kontaktusjelenségek*

¹⁰ Az egykori nyelvi érintkezések nyomait őrző, nyelvjárási szinten élő kontaktusjelenségek és a mai többségi nyelvi hatás következtében létrejövő „idegenszerűségek” kölcsönösen erősítik egymást. A nyelvjárási háttérű beszélőkben a többségi nyelvekkel párhuzamot mutató jelenségek a másodnyelv ismeretének hatására megerősödnek, kevésbé hajlamosak a standard nyomására történő kiküszöbölődésre, mint egyéb, a másodnyelv által nem támogatott dialektizmusok; ugyanakkor a többségi nyelv hatása különösképpen tud érvényesülni ott, ahol erre a beszélők anyanyelvjárása kedvező környezetet hoz létre (vö. Györi-Nagy 1984:237, 1991:13; Pete 1988:783).

csoportja, amely leginkább felelős a nyelvi különfejlődésért (például az olyan elterjedt szókölcsonzések, mint FM *csinzsák* 'bérház', KM *bilet* 'menetjegy', EM *buletin* 'személyi igazolvány', VM *gúzsva* 'zsúfoltság, tolongás'). – Ami a *hangtani* különbségeket illeti, ezek megléte a diglosszia szempontjából – mint megállapítottuk – tulajdonképpen irreleváns. Az E és a K hangrendszere azonos.¹¹ A fonetikai különbségek számottevőbbek, de ezek nagyrészt – akárcsak a svájci németben – nyelvjárási eredetűek.

3.3.

A két kód *elsajátítására* mind az anyaországban, mind pedig azon kívül jellemző, hogy a *K-t anyanyelvként, az E-t pedig az iskolában tanulják meg a beszélők*. Az *elsajátítás módjában* sincs jelenleg lényeges különbség; esetleg annyi, hogy a kisebbségi magyar tankönyvek olykor-olykor fölhívják a diákok figyelmét a magyar és a többségi nyelv bizonyos jelenségeinek különbségére, vagyis a magyar standardot a szlovák nyelvvel konfrontálják, de közvetlenül a kontaktusváltozatokkal nem (ez érthető is, hiszen ezeket szeretnék nemlétezőnek tekinteni). Ami az *anyaországot* illeti, mivel ott egy élő, a beszélők anyanyelvváltozatához általában nagyon közel álló változatról van szó, ott nyilván nagyjából¹² meg is felel a tanításnak az a módszere, amely egy, már elsajátított nyelv ösztönösen ismert szabályainak tudatossá tételére és a standard irányába történő kisebb kiigazítására irányul. Kisebbségi körülmények között azonban ez sajnos nem elegendő, hiszen ott egy külső, élő nyelvként egy másik országban használt standardot kell bizonyos funkciókban „belföldiesíteni”.

¹¹ Esetleg annyiban különbözik, hogy az FM és a VM kontaktusváltozatokban – de részben az EM-ben is – a zárt *ë* elevebb, mint Magyarországon. Megemlíthető még, hogy a közép-erdélyi területeken a helyi magyar nyelvjárássok és a román nyelv együttes nyomására a regionális K-kban némileg bizonytalanná kezd válni a rövid és a hosszú magánhangzók fonematikus ellentéte.

¹² Hogy valóban csak *nagyjából*, arra érdemes idézni egy olyan nyelvész és főiskolai oktató észrevételeiből, aki jól ismeri egyik, a standardtól az átlagosnál nagyobb mértékben eltérő nyelvjárásterületünk diákjainak és pedagógusainak nyelvi gondjait: „A nyelvjárási területeken zajló szociolingvisztikai problémákról a mai iskola sem sokkal többet tud, mint a régebbi, és így (káros és hibás) múltból örökölt tudati elemekre támaszkodva próbál »rendet csinálni« a nyelvi-nyelvhasználati összevisszaságban... Az *iskolai anyanyelvi nevelés az ország minden területén lényegében a köznyelvet tételezi fel, illetőleg a területi nyelvváltozatok szerepét, jelentőségét figyelmen kívül hagyja.*” (Szabó 1986:445.)

3.4.

Ami a kódok *standardizáltságát* illeti, a helyzet az anyaországban és azon kívül nagyjából azonos: az E kód teljes mértékben standardizált és kodifikált.¹³ *A kisebbségi K standardizáltságához a másodnyelvi szuperstrátum is hozzájárul:* a többségi nyelv nagyjából azonos módon – bár nem azonos mértékben – befolyásolja a kisebbségi nyelvet az illető ország egész területén (a mégis meglévő vidékenkénti eltérésekről sajnos nem sokat tudunk). Magyar közegben még – sajnos – azt sem fölösleges hangsúlyozni, hogy a kisebbségi magyar K-knak – éppúgy, mint bármely más nyelvváltozatnak – *saját normájuk van*. Erre – a szlovákiai magyar K vonatkozásában – számos meggyőző bizonyítékot hozott felszínre kutásunk.¹⁴

3.5.

Ami a két kódhoz kapcsolódó beszélői *attitűdöket* illeti, a kétféle közösségben a helyzet látszólag teljesen azonos, hiszen mind Magyarországon, mind a kisebbségek körében *a nemzeti standard mint E nagy tekintélynek örvend*, a beszélők többsége ezt azonosítja a „szép”, a „helyes”, a „magyaros” stb. beszéddel. A szubstandard változatok ezzel szemben „csúnyák”, „hibásak”, „magyartalanok”, bár a mindennapi élet érzelmi-leg telített helyzeteihez való kapcsolódásuk révén – és más okokból is – bizonyos *rejtett presztízzsel* kétségtelenül rendelkeznek. Mivel Magyarországon nincs éles E–K szembenállás, a két pólus egyikéhez határozottabb értékítéletek kapcsolódnak: az E tekintélye nagy, de túlzás volna azt állítani, hogy a K-é annyira alacsony, hogy a beszélők még a létét is le szeretnék tagadni, amint ez a fergusoni diglossziában előfordul (Ferguson 1975:298–299). Inkább csak arról van szó, hogy a beszélők néhány

¹³ Egy kód *standardizáltságán* itt azt értjük, hogy az illető nyelvváltozat viszonylag egységes, hatósugara az egész beszélőközösségre kiterjed, azaz a földrajzilag vagy társadalmilag korlátozott kiterjedésű változatok (nyelvjárások, csoportnyelvek) fölött áll. Egy kód *kodifikáltságán* azt kell érteni, hogy normáját nyelvtanok, szótárak, helyesírási szabályzatok rögzítik (vö. Haugen 1972:168; Daneš 1986:210–211).

¹⁴ Egyik nyelvhasználati kérdőívünkben például külön föl kellett tüntetni a megadott K szavaknak magyarországi és az adatközlők által használt változatát. A kettő nem mindig egyezett: tehát az adatközlők bár sok esetben *tudták* az illető fogalom magyarországi nevét, mégis beismerték, hogy *nem azt használják* a mindennapi beszédben. Ez egybevág Györke Magdolna megfigyelésével, aki szerint a kárpátaljai diáknyelv orosz és ukrán eredetű szavai a diákok nyelvhasználatában „annyira elterjedtek, hogy bár ismerik a magyar megfelelőit, inkább a kölcsönszavakat használják” (1991:71).

erősen megbélyegzett jelenséget (saját beszédükben) kerülnek, illetve (másokéban) elítélnék (a legelterjedtebbek közül a *süksüköt*, kevésbé a *nákozást*, még kevésbé a *nem-e csinálta*-féle szórendet stb.), de ezt az értékítéletet nem föltétlenül vetítik ki az egész nyelvváltozatra, annál is inkább, mivel az nem is él tudatukban olyan különálló entitásként, mint a diglossziás nyelvek két kódja.¹⁵ Ami a *kisebbségi beszélőközösségeket* illeti, ezekben a két kóddal kapcsolatos értékítéletek *kiélezettebbek* (s ezzel a fergusoni diglosszáiban tapasztalt helyzetre jobban hasonlíthatnak), mint az anyaországban, mégpedig nemcsak a K, hanem az E kódra vonatkozók is. Az *egyetemes magyar standard mint E* a kisebbségi magyarok szemében még nagyobb érték, mint az anyaországbeliekében; a nemzeti összetartozás legfontosabb jelképeként a magyarországinál is nagyobb tekintélynek örvend. Másfelől a *kontaktusváltozatok mint K-k* az anyaországi szubstandard változatokhoz képest még sokkal inkább „csúnyának”, „helytelennek”, „magyartalannak”, romlottnak minősülnek, elsősorban ún. idegenszerűségük miatt. A kisebbségi K-kra nagyon is ráillenek Fergusonnak azok a megállapításai, melyek szerint a *K-knak sokan a létét is tagadják*, csupán az E-t tartják valóságosan létezőnek. A K létezését még a nyelvészek (nyelvművelők) is csak fanyalogva veszik tudomásul, s ha *létét* kénytelen-kelletlen elfogadják is, *létjogosultságát* tagadják (lásd Jakab 1989:146).

Az E tekintélyének egyik forrása az a tény, hogy ez a kód az *egyetemes magyar írásbeliség hordozója* – ez is jellemző vonása a fergusoni diglossziának. A magyar írásbeliségnek – ezen belül a klasszikus magyar irodalmi örökségnek – tekintélye van a kisebbségi magyarok körében (is), büszkék rá, s természetesen magukénak érzik. Hogy ez a tekintély nem járt a göröghöz vagy a perzsához hasonló diglosszia kialakulásával, annak nemcsak az a magyarázata, hogy e kultúrák írásbelisége ősbibb a miénknél, hanem az is, hogy nálunk ez a tekintély soha nem irányult annyira a formára (nyelvre és stílusra), mint az említett népeknél. Ami a K kód föltételezhető *rejtett presztízsét* illeti, erről – kutatások híján – nem sokat tudunk. *Nagyon valószínű azonban, hogy a beszélők zöme akkor sem akarna teljesen úgy beszélni, mint a magyarországiak, ha erre képes*

¹⁵ Másfelől a megbélyegzés a *formális kódok* egyes jelenségeire is érvényes (idegen szavak használata, esetenként az ún. „terpeszkedő kifejezések” stb.), bizonyos jelenségek stigmatizáltsága tehát önmagában nem szolgálhat az illető változat alacsony presztízsének bizonyítékául.

volna (vö. a 3.4. ponttal, különösképpen a 14. jegyzettel). A kontaktus-változatoknak főleg egyes lexikai elemei hangulatuknál, stílusuknál fogva szerves részei a kisebbségi magyar valóságnak.

3.6.

Ami az elrendezés *kiterjedtségét* illeti, az *E kódról* kétségtelenül elmondhatjuk, hogy használata az *egész beszélőközösséget* átfogja, még akkor is, ha a beszélőknek egy része (sokszor nagy része) nem használja az E-t. Nemcsak azért, mert bizonyos passzív E ismeretekkel gyakorlatilag mindenki rendelkezik, hanem azért is, mert az adott közösség kommunikatív normáinak része az is, hogy bizonyos helyzetekben az E, más helyzetekben a K a helyénvaló, s jó okunk van feltételezni, hogy ha az E-t nem ismerő beszélők olyan helyzetbe kerülnek, amelyben E-t kellene használni, ha erre nem is képesek, legalább közelednek feléje, illetve a kényszerű normasértés tényének tudatában vannak. Éppen ezért a diglosszia ezekre a beszélőkre is kiterjed.¹⁶

Ami a *K kódot* illeti, erre – hacsak nem a regionális szubstandardra gondolunk – nem jellemző, hogy átfogná az egész közösséget, hiszen a beszélők egy része K funkcióban nem ezt a szubstandard változatot használja, hanem valamilyen nyelvjárást. *Funkcionális* szempontból azonban kétségtelenül mondhatjuk azt, hogy *egyetlen E–K szembenállásról* van szó, melynek egyik pólusa a minden beszélő számára fölé helyezett változatként szereplő E, másik pólusa pedig vagy „országos”, vagy „regionális”, vagy pedig „helyi” szubstandard K (vagyis „beszélt pongyola köznyelv”, „nyelvjárás”). Ez viszont azt jelenti, hogy nem K kódról, hanem K kódokról, K kódok sokaságáról kell inkább beszélnünk, s ezek nemcsak hogy más-más távolságra állnak az E-től, hanem bizonyos jelenségeik homlokegyenest eltérő stílusértékkel rendelkeznek a más-más vidéken élők számára.¹⁷ Vagyis ha így fogjuk fel a diglossziát, a

¹⁶ E tekintetben hasonló a helyzet, mint a kétnyelvű közösségekben: a kétnyelvű kommunikatív norma azok számára is létező valóság, akik nem beszélik a másodnyelvet, mivel tudják, hogy bizonyos helyzetekben azt *kellene* használniuk, s az ilyen helyzetekre vagy hallgatással, vagy kényszerű (de tudatos) normasértéssel reagálnak (vö. Lanstyák 1993b:3/60).

¹⁷ Például a magyar beszélők nagy része számára a *lel* egyértelműen az E-hez tartozik, míg a *talál* mind az E-ben, mind a K-ban előfordulhat. A nyelvterület északkeleti részén élők számára viszont a *lel* a K-ban szokásos forma, a *talál* pedig ennek E-beli megfelelője: az illető nyelvjárásban ugyanis a *lel* szó volt eredetileg használatos, a *talált* a standardból

standardizáltság kritériuma szenved csorbát. Meg kell azonban mondani, hogy ez a felfogás nincs ellentétben Fergusonéval, aki számára csak az E-nek a standardizáltsága az igazán fontos, hiszen a K-éről megállapítja, hogy az nyelvenként nagy eltéréseket mutat: egyetlen standardizált K-t találunk a görögben; több regionális standard K-t az arabban; lényegében standardizálatlan K-t a svájci németben (1975:302–303). Ezenkívül a fergusonai értelemben vett diglossziás közösségekben is vannak nyelvjáráások, léteznek olyan beszélők is, akik K-ként csak a nyelvjárást használják, Ferguson mégis úgy beszél a diglossziáról, mint az egész közösséget átfogó nyelvi helyzetről (1975:191–192).

Mivel a kontaktusjelenségek a kisebbségi magyaroknak nemcsak a regionális változatok fölött álló szubstandardjában érvényesülnek, hanem a nyelvjárásaikban is (vö. például Márton 1970:161, 163; Kossa 1978:10; Benkő 1988a:206; Jakab 1989:144), ezek e tekintetben (is) kevésbé válnak el a régiók fölött álló szubstandardtól, mint a magyarországi nyelvjáráások. Ezért e közösségek esetében még több joggal mondhatjuk, hogy az egyetemes magyar standardnak mint „külföldi” E-nek, illetve a „belföldi” kontaktusváltozatoknak a szembenállása az egész közösségre, annak minden társadalmi, műveltségi és földrajzi csoportjára kiterjed.

3.7.

Ami a kódok *eredetét* illeti, a *magyarországi E* a diglossziahelyzetek két kategóriájának egyikébe sem tartozik bele: sem nem egy másik közösség standardja, sem nem „régies” kód: a magyar (írott) standard nem mint régies áll szemben az újabb szubstandarddal, bár számos régies vonást találunk benne.¹⁸ Régies-új szembenállásáról nemcsak azért nem beszél-

kölcsönöztek. Vagy például a magyar beszélők többsége a *menyegzőt* az E-hez tartozónak érzi, s a K-ban a *lakodalmat*, *lagzit* használja. Nem úgy a csallóköziek, akik számára a *menyegző* éppúgy része a K-nak, mint az E-nek.

¹⁸ Például *-ban/-ben* rag, szemben a szubstandardban szinte kizárólagos *-ba/-be* változattal, *-ért* rag szemben a szubstandardban szokásos lekopásos *-ér*, *-é* változatokkal; hasonlások kisebb mértéke, például *karácsonykor* : *karácsonkor*, *aranybánya* : *arambánya*; torlódások nagyobb száma, például *majdnem* : *majnem*, *tea* : *teja*; ikes igeragozás részbeni megléte, szemben a szubstandardban tapasztalt hiányával stb. A szubstandardnak további rétegét alkotják az olyan újítások, mint például a csonkított, továbbképzéses szóalakok (például *laboratórium* : *labor*, *vizionlátásra* : *viszlát*, *fagylalt* : *fagyi*, *repülő* : *röpcsi*) és elvonások (*írógépen ír* : *gépír*, *nagytakarítást végez* : *nagytakarít*).

hetünk, mert a standard a szubstandardhoz képest bizonyos *újításokat is tartalmaz*,¹⁹ hanem azért sem, mert *az időbeli távolság az egymással szembeállított változatok között viszonylag csekély*. Azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az E és a K közötti ilyen jellegű különbségek nemegyszer *a megjelenési formából* (írott : beszélt) következő eltérések: bizonyos részük már évszázadok óta kettősségként él, csak éppen nyelvemlékeink a beszélt nyelvi (például hasonulások, kieséses) alakokat nem vagy csak ritkábban rögzítették. Bár a kisebbségi K-k kontaktusjelenségeik révén még inkább „modern” nyelvállapotot képviselnek, régies-új szembenállásról a *kisebbségi E-K viszony* esetében sem nagyon beszélhetünk. Ehhez ugyanis a meglévő különbségek nem elég számottevőek.²⁰ *Az E és K között semmiképp sem beszélhetünk fejlődésbeli diszkontinuitásról*, ami valódi diglossziahelyzetekben az E régiességének egyik fontos forrása. A standard magyar nyelvváltozat nemcsak hogy viszonylag *kései kialakulású*, hanem az is jellemző rá, hogy fejlődése során *eléggyé rugalmasan igazodott a beszélt nyelvben, illetve a „mérvadó” nyelvjárásokban bekövetkezett változásokhoz* (ha nem is minden területen).

A magyar kisebbségi E-K viszony ilyen tekintetben Ferguson példanyelvei közül a *svájccira*, illetve más tekintetben a *haiti kreolra* hasonlít. Mindkettővel összeköti, hogy *E-ként egy másik ország standard nyelvváltozata használatos*; a svájcihoz abban hasonlít jobban, hogy *egy egységes nyelvterület leszakadt (leszakított) részéről van szó*; a haiti kreolhoz pedig abban, hogy a K mind a kreol, mind a kisebbségi magyar esetében *kontaktusváltozat*.

A saját E még a kárpát-medencei magyar politikai egység korszakában alakult ki, tehát az utódállamok létrejötte előtt. A K funkcióban használt változatok részben az azóta eltelt évtizedekben végbement *különfejlődés* eredményei: olyan kontaktusváltozatok, melyeknek egyes jelenségei a többségi nyelv hatását tükrözik, mások pedig nyelvjárási szubsztrátumként értékelhetők (gyakran ezek is kontaktusjelenségek). Az utódállamok

¹⁹ Például szinte kizárólagos *e-zésével* hangrendszere „modernebb” a szubstandard *ë-ző* változatánál; neológ vonásoknak kell tartani a nyelvjárásokban meg nem lévő internacionalizmusait is, egyebek közt az indoeurópai jellegű szórendi megoldásokat és mondat-szerkesztést.

²⁰ A perifériák jól ismert konzervatívizmusa (a magyarországi újítások legtöbbször fáziskéséssel jutnak be a határon túli nyelvváltozatokba, ha egyáltalán bejutnak) nemcsak az E, hanem a K kódot is érinti.

többségi lakosságának nyelvét, mely egyben az illető országok hivatalos nyelve, *adminisztratív úton* (nemegyszer különféle kényszerítőeszközök alkalmazásával) terjesztették el a magyar beszélők körében (kivéve a peremterületek és a nyelvszigetek lakosságát), eredetileg elsősorban E funkcióban, kiszorítva onnan a magyar nyelv E kódját. A kisebbségi és többségi lakosság érintkezésének, keveredésének erőteljesebbé válásával a beszélőknek egyre szélesebb rétege számára lesz a másodnyelv *K funkcióban* is használatossá, s szorítja ezáltal a magyar nyelvet mind szűkebb és szűkebb területre.

4.

Az előzők alapján megállapíthatjuk, hogy a *kárpát-medencei kisebbségi magyar nemzetrészek nyelvi helyzete legtöbb vonásában rokonságot mutat a fergusoni diglossiahelyzettel*. Terjedelmi korlátok miatt a részleteket mellőzve,²¹ csupán a lényegre összpontosítva a közvetve látnom megerősíthetőnek a magyar–magyar diglossziát, elsősorban az iskolákra, azon belül a magyar nyelv oktatására irányuló céltudatos nyelvi tervezés által.

1. Tudatosítani kell a beszélőkkel a két kód létét, viszonylagos különállását, egymáshoz való viszonyuk milyenségét. A kettőt nem mint helyeset és helytelenet kell szembeállítani egymással; mindkét kódot helyesnek és legitimnek kell tekinteni, amennyiben a maguk viszonylag jól körülhatárolt funkciójában fordulnak elő. Az iskolának meg kell tanítania, *milyen színtereken és melyik beszédhelyzetekben melyik kód használata a helyénvaló*. A fő választóvonalnak a *formális-informális* között kell húzódnia. Ami a norma érvényesülésének szigorúságát illeti, itt az *írott-beszélt* megoszlás a lényeges: írásban szigorúbban, beszédben – különösen, ha nem a műveltebb értelmiségi elitről van szó – még a legformálisabb beszédhelyzetekben is kevésbé szigorúan kell a standard normáját számon kérni.

2. Míg az E-nek a K-ra gyakorolt hatását kívánatos jelenségnek kell tartani és támogatni kell (de nem erőltetni), addig a *K-nak az E-re gyakorolt befolyását igyekezni kell elfogadható korlátok közé szorítani*.

²¹ E kérdések részletesebb – bár korántsem kimerítő – tárgyalását egy korábbi munkám (1993d) tartalmazza.

Ez akkor válhat lehetővé, ha az E-t mint a helyi kontaktusváltozatoktól eredendően eltérő entitást tanítjuk, és nem mint egy olyan nyelvet, amelyet a diák már az iskolába lépéskor birtokol. Az oktatásban az E-t és a K-t mint két, viszonylag különálló nyelvváltozatot kell állandóan szembebesíteni egymással, a kettő eltéréseit tudatossá tenni, az E használatát egy kicsit idegen nyelv módjára gyakoroltatni. Szükség van tehát arra, hogy a tankönyvek és a tanár a magyar standardot nemcsak a szlovák nyelvvel, hanem a magyar kontaktusváltozatokkal is állandóan konfrontálja. Fontos tényező a kisebbségi magyar nemzetrészek általános műveltségének helyzete is. *A műveltek beszédében ugyanis a kontaktusváltozatok eleve közelebb állnak az E kódhoz, mint a kevésbé műveltekében.* Nem mindegy tehát, hogy a kisebbségi magyar csoportokon belül milyen lesz az értelmiség, illetve a középosztály részaránya (s ezeknek lesz-e lehetőségük felsőfokú tanulmányaikat magyarul folytatni).

3. Bár a kisebbségi magyarok fölé helyezett változatának elvben a lehető legnagyobb mértékben azonosnak kell lennie a magyarországi standarddal, mégis szükség van az *elkerülhetlenül jelentkező (főként szókincsbeli) eltérések egy részének kodifikálására.* Vannak ugyanis olyan, az illető közösségek életéhez kapcsolódó fogalmak, amelyeknek az anyaországban nincs pontos megfelelőjük (vagy ha van, azok valami – például túlzott hosszúságuk, zavaró motiváltságuk, túlságosan a magyarországi valóságot asszociáló voltak stb. – miatt a kisebbség számára nehezen elfogadhatók); ezeket nemcsak a K-ban, hanem az E-ben is meg kell nevezni (vö. Szabó Mihály 1989:283). A magyar nyelv állami változatainak ilyen kodifikált jelenségeit azután be kell építeni a magyar nyelvtanokba, szótárakba, helyesírási szabályzatokba (regionális voltukat megfelelő módon jelölve), hasonlóképpen, ahogy az angol nyelvtanok és szótárak jelölik az angol nyelv különféle nemzeti változatainak sajátos jelenségeit (amerikai, ausztráliai, új-zélandi, dél-afrikai stb.).²²

²² Itt említjük meg Pete István példamutatóan tárgyilagos munkáját (1988), amelyben a magyar nyelv kárpátaljai, felvidéki, erdélyi és vajdasági változatainak néhány eltérő jelenségét állítja egymás mellé (782–783), mégpedig olyanokat, amelyek az elvileg egységes E kódba (ennek sajtónyelvi válfajába) is bejutottak (vagy éppen ott használatosak). A magyar nyelvnek ezeket az *állami változatait* más nyelveknek (például német, angol, spanyol) *nemzeti változataival* állítja párhuzamba: míg ez utóbbiak egy nyelvnek más-más *nemzet* által beszélt, alapvetően *egyenrangú* változatai, addig az előbbieket egy nyelvnek, a magyar-nak, *ugyanazon nemzet által más-más országban*, vagyis más-más állami keretek közt használt, elfogulatlan vizsgálatra, sőt részben kodifikálásra is méltó (vö. 789) változatai.

4. A kisebbségi magyar beszélők közérzetének javítása, az emberek megtépzott önbizalmának visszaadása érdekében szükség volna a *K-hoz fűződő teljesen elutasító és negatív attitűdök megváltoztatására*. Nem mintha az ilyen lebecsülés idegen volna a fergusoni diglossziától. Azonban kisebbségi helyzetben az ilyen magatartás veszélyesebb, hiszen az *anyanyelvnek mint legsajátabb nyelvváltozatnak a tekintélyét ássa alá*. Természetesen a feladat nem az E eredendően nagyobb presztízisének lerombolása, hanem a *K meglévő rejtett presztízse mögött álló értékek tudatosá tétele, s ezáltal a K változatok legitimálása*.

Kétnyelvűség, 1994, 1. 17–28.